

נח חכם

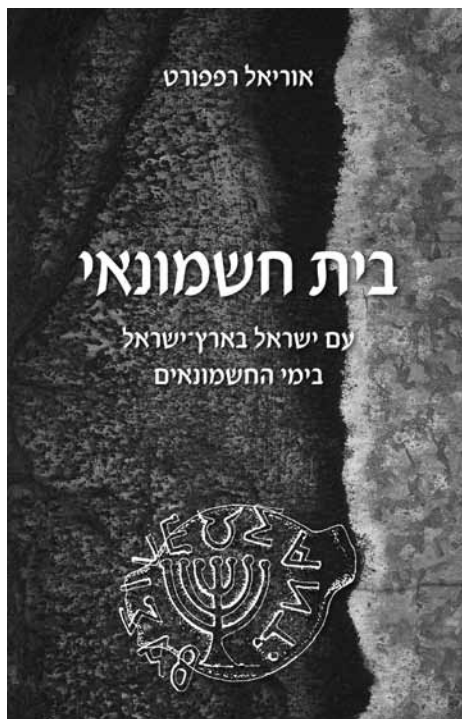
לא עם לבדד

אוריאל רפפורט, בית חשמונאי: עם ישראל בארץ-ישראל בימי החשמונאים (ספריית דוד וימימה יסלזון, סדרת ספרי מחקר על העת העתיקה), ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשע"ג, 499 עמ'

ספרו של אוריאל רפפורט הוא חיבור מונוגרפי, ראשון מסוגו בעברית, על אודות בית חשמונאי. הספר מחולק לארבעה חלקים, הכוללים בסך הכול עשרים ושניים פרקים. החלק הראשון הוא מעין מבוא, ובו סקירה של המקורות הראשוניים העומדים לרשותנו על אודות מרד החשמונאים ומדינתם (פרק ראשון) ושל התפיסות ההיסטוריוגרפיות השונות על הנושא (פרק שני) וכן סקירה של ההשתלטות היוונית על ארץ-ישראל ושל תהליכי ההתייוונות ותרבות (acculturation) בכלל, כרקע לתקופה החשמונאית (פרק שלישי).

החלק השני, 'מבית סלווקוס לבית חשמונאי', מכיל שבעה פרקים. הפרק הרביעי והחמישי (בספר) עוסקים במאבקים הפנימיים ביהודה ערב

תודתי לד"ר עוזי ליבנר ולפרופ' דניאל שוורץ, שקראו גרסה קודמת של סקירה זו. הסקירה נכתבה במהלך שהייתי כעמית מחקר במרכז מנדל סכוליון למחקר רב תחומי במדעי הרוח והיהדות באוניברסיטה העברית בירושלים בשנת תשע"ה.

המרד וגזרות הרת. המחבר תולה את האירועים בתהליכי ההתייוונות והתרבות שעברו חלק מן היהודים בירושלים אל מול ההתנגדות של קבוצות יהודים אחרות לתהליכים אלה. מאבקים פנימיים אלה ביהודה היו למעשה מרידה בשלטון הסלווקי, והשלטון הגיב על מרידה זו בכיבוש ירושלים פעמיים ובהטלת גזרות דת. גזרות אלה והתגובות היהודיות עליהן נדונות בפרק השישי, ובפרק השביעי דן רפפורט במרד החשמונאי וביהודה המקבי ופועלו. מכאן ואילך נפתח הדיון

בממשיכיו של יהודה. הפרק השמיני, 'הישרדות', עוסק בהנהגתו של יונתן, אחיו הצעיר של יהודה. למעשה רק ראשית הנהגתו של יונתן ראויה לכתרת 'הישרדות', בעוד המשך ימיו היו בסימן עלייה משמעותית בכוחה ובמעמדה של ההנהגה החשמונאית במרחב, כפי שמתאר היטב רפפורט, וכפי שהוא עצמו כותב, 'תקופת יונתן החלה בהישרדות והפכה להתעצמות' (עמ' 229). רפפורט מעמיד היטב על חובתו של ההיסטוריון שלא לנתק בין אירועים עולמיים לבין תולדות ישראל. לפיכך הפרק התשיעי בספרו מוקדש לסקירת המצב הבינ-לאומי במאה השנייה לפסה"נ, שבה נחלשה מאוד הממלכה הסלווקית והתגברה מאוד השפעתה של רומא במזרח. על סמך התעודות ששרדו בספרי מקבים וב'קדמוניות היהודים' מתוארים בפרק העשירי עקרונות מדיניות החוץ של החשמונאים עד סוף ימי יוחנן, מדיניות שעיקרה השתלבות במסגרת המדינות שהיו קשורות לרומא ובעלות בריתה.

החלק השלישי של החיבור עוסק במדינה הריבונית של החשמונאים ובשושלת החשמונאית בשיא כוחה. כל פרק מארבעת הפרקים הראשונים בחלק זה מוקדש לאחד מארבעת השליטים הראשונים של המדינה החשמונאית הריבונית בסדר כרונולוגי: שמעון החשמונאי, מכונן השושלת החשמונאית (הפרק האחד עשר); יוחנן הורקנוס, בנו של שמעון (הפרק השנים עשר, הכולל גם דיון בכתות ובקרקע בין הפרושים לחשמונאים); יהודה אריסטובולוס (הפרק השלושה עשר); ינאי המלך, הלא הוא יונתן אלכסנדר (הפרק הארבעה עשר). הפרק החמישה עשר, האחרון בחלק זה, מנסה למצות ממצע המקורות הקיימים את שניתן להסיק על הצבא החשמונאי.

ארבעה משבעת פרקיו של החלק הרביעי, 'בצילן של מעצמות חדשות', עוסקים בשליטים האחרונים של בית חשמונאי, החל בשלומציון

המלכה, שלה מוקדש הפרק השישה עשר בספר. שלושת הפרקים הבאים סוקרים נושאים בתקופת בית חשמונאי: תדמית בית חשמונאי בעיני נכרים (הפרק השבעה עשר); כלכלה (הפרק השמונה עשר: דלות המקורות והממצא מחלישה מאוד את היכולת להסיק מסקנות ברורות בנושא זה); מטבעות החשמונאים (הפרק התשעה עשר). בפרקים העשרים והעשרים ואחד עוסק רפפורט בריב האחים החשמונאים ובהנהגתו של הורקנוס השני תחת עולה של רומא. הפרק האחרון בספר עוסק בארבע שנות שלטונו של מתתיה אנטיגונוס (40-37 לפסה"נ) ובמעבר למלכות הורדוס. בסוף הספר יש לוח תאריכים, נספח הכולל מבחר מקורות ראשוניים, קיצורים ביבליוגרפיים ומפתח. חשיבותו של הספר שלפנינו רבה, באשר הוא מקיף תקופה רבת הוד של שנות המרד והעצמאות החשמונאית בארץ-ישראל עד הכיבוש הרומי של ארץ-ישראל ועד סילוקו הסופי של בית חשמונאי וראשית מלכותו של הורדוס. טקיטוס הגדיר תקופה זו כפסק זמן וכתקופת מעבר בין המעצמה הסלווקית לאימפריה הרומית.¹ ואלם מנקודת המבט שלנו ברור שאין בכך כדי להמעיט מחשיבותם הלאומית והאניוורסלית של התקופה ואירועיה. מבחינה לאומית הייתה זו הפעם האחרונה – עד המאה העשרים – שבה זכה העם היהודי לעצמאות מדינית בארצו למשך עשרות שנים. מבחינה אניוורסלית רק בזכות ניצחון החשמונאים התאפשר המשך המפגש בין יהדות ליוונית, מפגש שאחת מתוצאותיו המרכזיות היא הדת הנוצרית וכל מה שהתפתח ממנה. הספר הוא ריכוז המסקנות של כחמישים שנות מחקר פוריות של אוריאל רפפורט בהיסטוריה של עם ישראל

1 'עתה, שהיו המקדונים חסרי אונים, הפרתים טרם עלו לגדולה והרומאים מרוחקים, שמו היהודים מלכים על עצמם' (טקיטוס, דברי הימים ה 8 ותרגום ש' דבורצק, ירושלים תשכ"ה, עמ' 204).

תלמי, אחד מהטוענים לכתר הסלווקי ובעלי ברית אחרים של רומא (עמ' 331). בכך מצייר רפפורט תמונה בין-לאומית מורכבת, ואינו מסתפק בנימוק ה'יהודי' של פלוויוס יוספוס שלחצו של חנניה, שר הצבא היהודי של קלאופטרה, הוא שהביא להחלטתה שלא להשתלט על ארץ-ישראל.³ מנגד רפפורט עומד על התרופפות הזיקה של יהודה החשמונאית לרומא לאחר ימי יוחנן הורקנוס, וקובע כי בשנים אלה נחלש האיום על יהודה מצד בית סלווקוס, בעוד מעמדה העולה של רומא חיזק את ההכרה שרומא תופסת את מקומו של בית סלווקוס כאיום המרכזי על עצמאותן של המדינות במזרח ובכללן יהודה. לפיכך לא חודשה בימי ינאי הברית החשמונאית עם רומא, ויחסו של ינאי לכוחות האנטי-רומיים במזרח היה ידידותי יותר. היותה של יהודה מחוץ למערכת הפרו-רומית הייתה ככל הנראה הסיבה להימנעותו של טיגרינס מלך ארמניה מלפגוע ביהודה החשמונאית בשעה שסיפח את סוריה לממלכתו (83 לפסה"נ) או בשעה שהגיע לעכו (69/70 לפסה"נ). כך מצטיירת אפוא תמונת היחסים הבין-לאומיים המורכבת ותהליכי השינוי שעברו עליהם בימי של אלכסנדר ינאי (עמ' 310-312).⁴

השפעה חיצונית על המדינה החשמונאית הייתה לא רק בשדה הפוליטי והמדיני. מוטיב מרכזי בספר הוא ניסיון להצביע על תהליכי תרבות – השפעה של העולם ההלניסטי הסובב על המדינה החשמונאית ואימוץ מאפיינים של עולם זה בתחומים מגוונים של חיי המדינה. לכל אורך הספר שבה ועולה תופעת ההתייוונות של ארץ-ישראל ושל המדינה החשמונאית על היבטיה השונים. ההתייוונות הופיעה לראשונה

בתקופת הבית השני, וראוי המחבר לשבח רב על שכינס במקום אחד את מסקנותיו ותפיסותיו באשר לחשמונאים. היכרותו האינטימית של המחבר את ימי בית חשמונאי ניכרת מכל עמוד בספר. החיבור מצטרף לסדרה מבורכת של ספרים שפרסם רפפורט לאחרונה, המקיפים את התקופה בכללותה.²

רפפורט מציג בספר תפיסות היסטוריות מגובשות החורזות את אירועי התקופה. כאמור הוא מדגיש היטב את הזיקה הבלתי ניתנת לניתוק בין האירועים בעולם היהודי להתרחשויות בעולם הגדול. בהתאם לזה הפרק השלישי בספר, הפותח את הסקירה ההיסטורית, מוקדש בעיקרו לתופעת ההלניזציה בארץ-ישראל ובכל המרחב שכבש אלכסנדר הגדול, ובמהלך הדיונים לכל אורך הספר עינו הרגישה של המחבר פקוחה לכל התרחשות משמעותית בעולם הרחב; כדבריו: 'ההיסטוריה של עם ישראל הייתה והינה חלק מן המציאות הכללית שבתוכה היא מתרחשת. עמדנו על כך [...] ונוכחנו בכך בהקשר לאירועים רבים, אם פעוטים ואם רבי משמעות, כאשר אירועים מחוץ ליהודה, שלא כווננו מלכתחילה אליה, השפיעו על מצבה' (עמ' 196). התבוננות במצב הבין-לאומי מביאה את רפפורט למשל לכאר את שיקוליה של קלאופטרה השלישית בויתורה על השליטה על ארץ-ישראל ובנכונותה להסתפק בברית עם אלכסנדר ינאי מלך יהודה בשלהי המאה השנייה לפסה"נ. לדעתו בין הגורמים שמנעו מקלאופטרה להשתלט על שטחה של יהודה יש למנות את החשש מתגובתה האפשרית של רומא וכן את שותפותה של יהודה במערך הכוחות הבין-לאומי שחברו בו יחדיו רומא, בית

2 א' רפפורט, מכורש עד אלכסנדר: תולדות ישראל בשלטון פרס, רעננה תשס"ה; הנ"ל, יוחנן מגוש חלב: מהרי הגליל אל חומות ירושלים, ירושלים תשס"ז; ובמיוחד יש לציין את התרגום והפירוש המונומנטלי

של רפפורט לספר מקבים א, ירושלים תשס"ד.
3 קדמוניות היהודים יג, 354-355 (תרגום שליט, עמ' 105).
4 וראו עוד למשל עמ' 113-115, בהקשר של האירועים והנסיבות שקדמו למרד החשמונאים ולגזרות.

רפורט מדגיש מספר פעמים שהמסמך ביטא פשרה, בעיקר בין הפרושים לשמעון, בשאלת סמכותו של השליט. לדעתו התנגדו הפרושים להכרת שמעון בתואר מלך, משום שהתנגדו לריכוז סמכויות השיפוט והחקיקה בידי השליט, סמכויות הנובעות מן התואר מלך. בימי בנו של שמעון, יוחנן הורקנוס, ונכדו, אלכסנדר ינאי, נבצעה קרע בין הפרושים לחשמונאים, שרקעו היה – כפי שדיווח פלוויוס יוספוס ותואר בספרות חז"ל – סמכויות השלטון של החשמונאים. רפורט סבור כי המשבר נוצר בין היתר עקב 'רצונו של יוחנן להסיר את המגבלה בתחום המשפט והחקיקה שהטילה עליו אספת העם בימי אביו' (עמ' 317), ובכך לחזק את שלטונו האישי ולהידמות לממלכות ההלניסטיות השכנות, שבהן המלך היה השליט היחיד והריבון (עמ' 278-279, 293-294 ועוד). התרבות וההתייוונות השפיעו אפוא גם בעיצוב המשטר, ושבו ויצרו מתח פנימי בחברה היהודית. לצד גורם מרכזי זה מזכיר רפורט גורמים אחרים לעימות בין הפרושים לחשמונאים – צירוף כתר מלוכה לכתר כהונה (כפי שטען שוורץ) והנסיבות המיוחדות של ימי ינאי (כפי שטען דוד גורבלאט). דומה שיש להוסיף על תפיסה משכנעת זו של רפורט את הנסיבות שהשתנו לקראת סוף ימיו של יוחנן הורקנוס ובימיו של אלכסנדר ינאי, שבהם המדינה החשמונאית כבר שלטה על שטחים רבים בארץ-ישראל, ובכללם אזורים שישבו בהם נכרים רבים. השליט על שטחים אלה לא יכול היה לשאוב את סמכותו מתקופת היותו כוהן גדול, שהרי

בערים הפניקיות שלחופה של ארץ-ישראל (עמ' 84-88), ואולם הופעתה הבולטת ביותר הייתה כמובן ההתייוונות בירושלים וייסוד הפוליס שם, שהובילו למרד ולגזרות הדת. בהמשך קובע רפורט ש'עיונות לתרבות ההלניסטית אין כאן [...] תהליכי התרבות של ההלניזם, כלומר התייוונות, לא פסקו גם אחרי מרד יהודה המקבי, אלא שינו צורה ומגמה' (עמ' 195). כך אומצו במדינה החשמונאית נהגים דיפלומטיים ונהלים ביורוקרטיים של החברה ההלניסטית, וכך גובשה המדינה של בית חשמונאי במתכונת של מדינה הלניסטית (עמ' 224-225 וראו עוד עמ' 279). אפילו ספר מקבים א, ספר תעמולה חשמונאי מובהק, משקף השפעה הלניסטית בכך שהוא תולה את הצלחתם של החשמונאים בגורם האנושי ופחות בגורם האלוהי (עמ' 315). לא ייפלא אפוא כי בדומה לבית תלמי, שנהגה בו מלכות של נשים, הייתה במדינה החשמונאית מעורבות משמעותית של נשים בחיי החצר, והייתה אף מלכה חשמונאית, שלומציון (עמ' 349).⁵

שאלה מרכזית בתולדות המדינה החשמונאית נוגעת בטיבו של המשטר שנוסד בה ובגורמים שהשפיעו עליו ועל השינויים שחלו בו. מוקד הדיון הוא במתח שבין שני התפקידים של ראשי המדינה: כוהן גדול ומושל, שהפך במהלך התקופה למלך.⁶ נושא זה עלה לראשונה בימי שמעון (י"ח באלול שנת 140 לפסה"ג), בשעה שנוסח המסמך המכונן של המשטר במדינה החשמונאית, מסמך שהעניק לשמעון סמכויות רבות אך לא מלוכה.⁷

6 לדעת רפורט ינאי הוא החשמונאי הראשון שנטל לעצמו כתר מלוכה (עמ' 326), ומכל מקום הוא קובע כי רק 'בימיו של ינאי קיבל התואר מלך ממשות' (עמ' 308).

7 מקבים א יד, כז-מט (תרגום רפורט ולעיל, הערה 12, עמ' 312-330).

5 לסיכום של כל הביטויים של עניין תרבותי זה ראו גם: א' רפורט, 'על "התייוונות" של החשמונאים', תרביץ, ס (תשנ"א), עמ' 477-503. המאמר נדפס שוב בשני קבצים: א' רפורט ו' רונן (עורכים), מדינת החשמונאים: לתולדותיה על רקע התקופה ההלניסטית, ירושלים תשנ"ד, עמ' 75-101; ד' שוורץ (עורך), מחקרים בתולדות ישראל בתקופת הבית השני, ירושלים תשנ"ו, עמ' 260-286.

ואף זאת, המגילות חושפות תמונה עשירה בתחומי הדת, התרבות והחברה של תקופתן, וגם לתחומים אלה משקל רב בתמונה ההיסטורית הכוללת. הרי אין ספק שתקופת הבית השני ובכללה ימי בית חשמונאי היו עשירים במחלוקות תאולוגיות חריפות, שהשפיעו הרבה מעבר לתחום התאולוגיה.¹⁰ באשר לספרות חז"ל רפפורט קובע כי 'אין מקום לצפות מספרות חז"ל למידע היסטורי שבו מעוניין ההיסטוריון המדעי' (עמ' 29, הערה 42). והנה מפורסמת לכול הבעייתיות של ספרות חז"ל כמקור היסטורי. עם זאת דומה שאין לשפוך את התינוק יחד עם המים, וניתן בזהירות המתבקשת להפיק מחז"ל מידע לא מבוטל. באשר לנס פך השמן (עמ' 29), נראה שראוי היה להפנות למאמרה של ורד נעם הדין בסכוליון למגילת תענית ובהתפתחות הסיפור של נס פך השמן.¹¹ בשאלת ביטול 'אל עליון' בשטרות, רפפורט שולל לחלוטין את ערכה של ספרות חז"ל (עמ' 316), אף כי ניתן היה להציג עמדה מתונה יותר. ובאשר לקרע בין הפרושים ליוחנן הורקנוס, יש להניח כי עמדו בפני פלוויס יוספוס שני מקורות, האחד יהודי פנימי, המתועד בתלמוד הבבלי במסכת קידושין, והמהווה את שדרת הסיפור ב'קדמוניות היהודים',¹² והאחר נכרי, כנראה ניקולאוס, המשתקף ב'מלחמת היהודים', והמהווה את מעטפת הסיפור ב'קדמוניות היהודים'.¹³ חשובה במיוחד לעניין זה מגילת

הכהונה הגדולה נגעה לבני דתו היהודים אך לא לאוכלוסייה הנכרית, ולפיכך נזקק לפתרון שיטלי את סמכותו השלטונית על נכרים, והפיכתו למלך הייתה פתרון כזה. כך נוצרה הפרדה בין התפקיד הדתי לתפקיד המדיני של המנהיג החשמונאי, וכך יכול היה המנהיג החשמונאי לעמוד בראש מדינה שישבו בה נכרים.⁸ אפשר שעניין זה גם מבאר את תמיכתם של הפרושים במלכה שלומציון, על אף התנגדותם למלכותו של ינאי.

ספרו של רפפורט, כמו כל חיבור היסטורי, מסתמך על מקורות בני התקופה הנחקרת. ניכרת שליטתו של רפפורט במגוון המקורות הראשוניים, ואולם דומה כי הוא אינו שש להסתמך בשחזורו ההיסטורי על מגילות מדבר יהודה ועל ספרות חז"ל. רפפורט מתייחס למגילות במקומות שבהם המידע ההיסטורי ודאי בעיניו, אך ככלל הוא מסתייג מהאפשרות להסיק מהן מסקנות היסטוריות (עמ' 43-44, 242-246). הקושי ברור, אולם דומה שעבודתו המקיפה של חנן אשל מציגה שחזורים היסטוריים סבירים למדי,⁹ ולטעמי אין להימנע מהסקת מסקנות היסטוריות מהמגילות. כל מקור היסטורי מן העת העתיקה עשוי להיות בעייתי, וכשם שאיננו נמנעים מלהסתמך על מקבים א על אף מגמתיותו, כך אין להימנע מלהסתמך על המגילות, על אף שפתן החידתית ועל אף מיעוט המידע שניתן לשאוב מהן על היסטוריה מדינית.

8 אלא פשר חבקוק. לעניין 'כפיר החרון' הנוכח אצל רפפורט, עמ' 320, ראו דברי אשל (שם), עמ' 119-120.
 11 ו' נעם, 'נס פך השמן: האומנם מקור לביורר יחסם של חז"ל לחשמונאים?', ציון, סז (תשס"ב), עמ' 381-400.
 12 בבלי, קידושין סו ע"א; קדמוניות היהודים יג 289-298 (תרגום שליט, עמ' 99).
 13 מלחמת היהודים א 67-69 (תרגום אולמן, עמ' 98-99); קדמוניות היהודים יג 288, 299-300 (תרגום שליט, עמ' 99-100). מדברי רפפורט בשאלת דרך התגלגלותו של הסיפור היהודי לכתבי יוספוס (עמ' 290-291 והערות 127, 129), נראה כי הוא סבור שהסיפור הגיע לכתביו במיצועו של ניקולאוס איש דמשק. כך הוא סבור גם

8 ראו: ד' שורן, 'מדבר ומקדש: על דת ומדינה ביהודה בימי בית שני', י' גפני וג' מוצקין (עורכים), כהונה ומלוכה: יחסי דת ומדינה בישראל ובעמים, ירושלים תשמ"ז, עמ' 73 והערה 42.
 9 ח' אשל, מגילות קומראן והמדינה החשמונאית, ירושלים תשס"ד.
 10 יש להעיר על שתי טעויות סופר שנפלו בעניין המגילות. בניגוד לאמור בעמ' 186, 'הכהן הרשע' כלל אינו נזכר במגילת ברית דמשק, אלא בפשר תהלים ובפשר חבקוק, כמו שמציין רפפורט עצמו בעמ' 244; ובניגוד לאמור בעמ' 245, לא פשר נחום הוא 'החיבור היחיד מן הפרושים ששרד בהיקף נכבד יחסית לאחרים',

בספר, ויש לשקול להוסיפו למהדורה הבאה. יש לקוות שבמהדורה זו גם יתוקנו טעויות דפוס אחדות שנפלו פה ושם.¹⁸ לעתים חסרות בספר הפניות פנימיות, והדבר מקשה את ההתמצאות בו; פעמים אחדות נכתב ששאלה מסוימת 'כבר נידונה לעיל' (כגון עמ' 392) אך חסרה הפניה למיקום מדויק.

הספר 'בית חשמונאי' הוא תרומה משמעותית ורבת חשיבות לארון הספרים ההיסטורי בעברית, וראוי אוריאלי רפפורט לשבח רב על ספרו זה. מעתה כל מי שביקש לעסוק בהיסטוריה של בית חשמונאי מחויב להזדקק לספר זה. מטבע הדברים אין במקצוע ההיסטוריה אמתות מוחלטות והסכמות גורפות. אך גם אם יתעוררו מחלוקות ואי הסכמות באשר לתפיסותיו של רפפורט המוצגות בספר, אי אפשר יהיה להתעלם ממחקר מקיף ומעמיק זה.

תענית – רשימת המועדים שנתחברה בימי הבית השני, ושנוכרים בה מועדיהם של כמה ניצחונות מרכזיים של החשמונאים. ראוי היה להעניק לה משקל רב יותר בספר ובפרט כאשר לתאריכים כמו י"ג באדר (יום ניקנור) וכ"ג באייר (יום כיבוש החקרא וטיהורה).¹⁴ ככלל דומה שיש לאמץ את עמדתן של טל אילן וורד נעם, כפי שהיא עולה ממאמר של נעם,¹⁵ שמסורת היסטוריוגרפית יהודית מימי הבית השני התגלגלה הן לספרות חז"ל הן לכתבי יוסף בן מתתיהו, וממילא יש להעניק לשרידים שבספרות חז"ל משקל רב יותר.¹⁶

ספר כה מקיף ומפורט עוסק מטבע הדברים בנושאים רבים מהיבטים שונים, ומתוך כך לעתים הוא דן בעניין אחד במקומות שונים. לכן מפתוחו של ספר כזה חיוני. המפתח הכללי אכן מסייע רבות בהתמצאות בספר,¹⁷ אולם לטעמי יש להצטער על היעדרו של מפתח המקורות שנדרונו

ולא להערות שוליים. ראו למשל הערך 'אבשלום בן יהודה אריסטובולוס' (צ"ל: אחיו של יהודה אריסטובולוס), שאינו מפנה לעמ' 209, הערה 12; 'אילן, טל', שאינו מפנה למשל לעמ' 350, הערה 2; 'שוורץ, דניאל', שאינו מפנה לעמ' 219, הערה 12; 'גודבלט, דוד', שאינו מפנה לעמ' 219, הערה 12 ולעמ' 223, הערה 27.

18 יש גם אי התאמות בין הקיצורים הביבליוגרפיים המופיעים בהערות השוליים לרשימת הקיצורים שבסוף הספר. השוו למשל עמ' 435, תחילת הערה 7, לעמ' 465. הקיצורים המופיעים בעמ' 219, הערה 13 ('רגב, דימיים העצמי') ובעמ' 34, הערה 69 ('ואן דר קוי, מנהיגות מקבית') אינם מופיעים ברשימת הקיצורים הביבליוגרפיים.

באשר לצליבת מתנגדי אלכסנדר ינאי (עמ' 320), וגם כאן אין הכרח לשלול את האפשרות שיוספוס הכיר ישירות גרסה יהודית כלשהי של הסיפור.

14 לעמדתו העקרונית של רפפורט בעניין מגילת תענית ראו עמ' 29-30; אין התייחסות בספר למגילת תענית בתיאור יום ניקנור (עמ' 178) ואף לא בתיאור כיבוש החקרא וטיהורה (עמ' 217).

15 ו' נעם, 'האם הכירו חז"ל את כתבי יוסף בן מתתיהו', תרביץ, פא (תשע"ג), עמ' 367-395.

16 לעתים נדמה כי רפפורט מסתמך על מקורות אמוראיים במקום להפנות למקורות תנאיים. ראו למשל הסתמכותו על התלמוד הבבלי במקום על התוספתא (עמ' 294 והערה 141) או על מדרש ההלכה (עמ' 350-351, הערה 4; המדרש אכן נזכר בעמ' 368).

17 בכמה מקרים שבדקתי המפתח מפנה רק לגוף הטקסט